

ШЫНИ

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээп.

№ 126 (15947) ♦

1997 чылдың декабрь 23, вторник

♦ Ат салган шагы 21.30 ♦ Садар өртөө 1000 рубль.

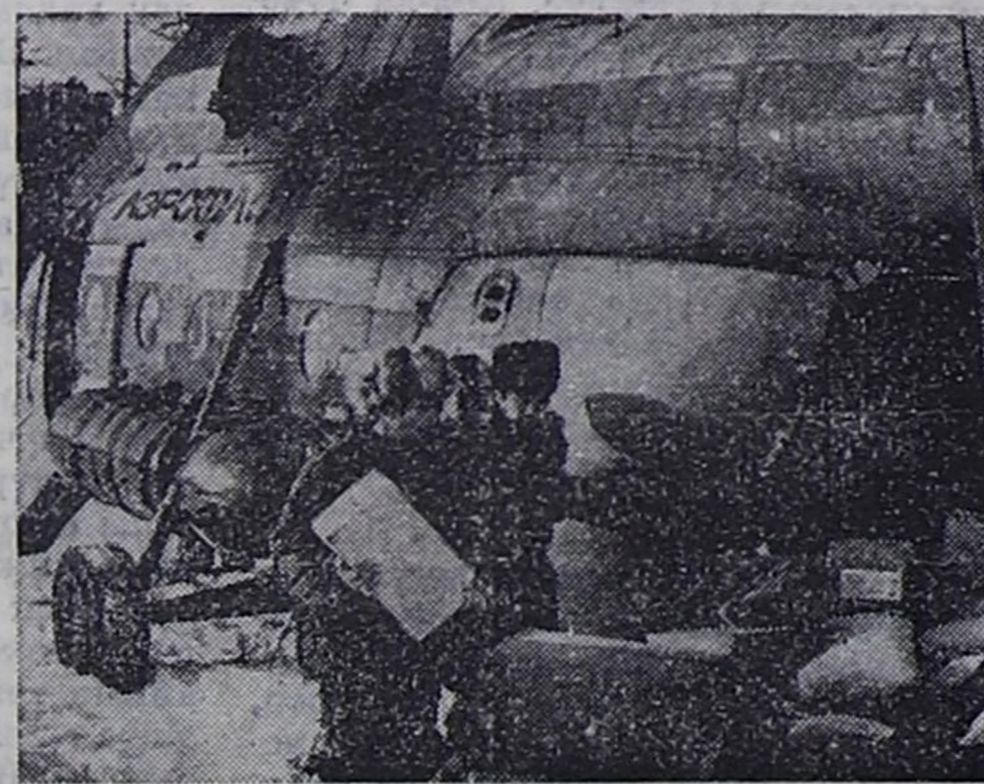
ТЕЛЕГРАММА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТИВИ Ш. Д. ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!
Мени Россиянын федералдык кызыгаар албанынын директорунун эрге-душманымдан халаар дугайында Чарлыкка Россия Федерациясынын Президентини ат салган. Улуг Россиянын абыыл чок чоруун хандырын, оон кызыгаарын быжыглар дөш кады ажилдан келгенвиске сеткилим ханызындан өөрүн четтирдим.
Мени Төрөп чурт кайыже-даа чорудуптар чүве болза, Ада-чуртувустун чагай чоруу дөш моон содгаар-даа үрө-түнөлдиг кады ажилдаарыбыска идегедим.
Хүндүткел-биле А. НИКОЛАЕВ.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

ТОЖУ АЛЯСКА ЭВЕС-ДАА БОЛ...

Тожу Аляска эвес бол, ол Тыва Республиканың Чазаны Президентиниң доктаамал кичээгинде дээрин сөөлү чылдарың дургузунда ук ырак-узак булуңга хамаарыштыр хүлөп адынган ажил-хемчеглер херчилеп турар.
Эрткен неделяда ТР-ниң Президентиниң ук кожуунун чуртагычылг чөриеринге чедип, улус-чон биле ужура-
жып, оон түнөлдиге кожуунунд ырбан, Сыстыг-Хем сумуларында байдалды быжыгларынң талазы-биле сонгаарлатымас хемчеглер дугайында доктаалга ат салган. А оон эртеннде-ле вертолкт бир тонна чартык бараан чүгүн кожуунга чедирген.
А. АЛАН.
В. САВНУХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Тожу кожуунун ырбан, Сыстыг-Хем суурларында байдалды быжыгларынң талазы-биле сонгаарлатымас хемчеглерин дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазаны ырбан болган Сыстыг-Хем суурларда тургустунуп келген социал байдалды ар-гожок душкоруун домедлеп турар. Ырбан суурда узаосток эмгелдери, Сыстыг-Хемде Ажалга банкызының салбыры хагдынган, харылаа салбырлары хагдынар-дың кырында келген. «Хербис» акционерлиг иштиндеги багый ажилының түнөлдиге ук акционерлиг иштиндеги устав капиталына кирип турар маганың биле хабар хабар чөриң ажилы садынар. Сыстыг-Хемниң чуртагычылгының Кызыл-биле пассажир аргы-жилгым чок. Улуг-Хемниң иши устаттар ажил-агымның ырбанда иши белеткээр узаостунда 1997-98 сезонга ажил белеткелениң талазы-биле ар-берге байдал тургустунган.

Тожу кожуунун чыгырганынга электри энергиязы дөш бараан-биле төлөврүнүң хүлөп алышының организаатар.

6. Одаар чүүл болган энергетика яамызы (Сарая), Транспорт болган харылаа күркөмгоди (Дынок), Тожу кожуунун чыгырганы (Куулар) чыл тоңузуңе чедир.

Кызыл — Доора-Хем — Ырбан — Сыстыг-Хем аразында кышкы автооруктун байдалы чогур дендеге тударыңа «Тываавтоорук» эргелдинге ажилалды-рымшыкының үндүни-дөстөрүн тодарай болган санаашкынарны күдөлдүр:

1. Тожу кожуунун чыгырга чөриңи (Куулар) Ырбан болган Сыстыг-Хем сумуларының социал айтырыгларының шийтирлешкининде четес ажилың демделдээр.

2. Улуг-Хемниң ыш үлөтүр ажил-агым (Сапожников) Ырбанниң ыш белеткээр пунктуну хожжудери-биле 1998 чылда сарылга-дыг банкылардан чөлдөр алырыңа бизнес планын белеткен кылдыр.

3. Тожу кожуунун чыгырганы 1998 чылдан «2000 чылга чедир Соңу чүктүң чингине биче-буурай чошары-ның экономикага болган социал хожжудези» федералдыг программаның күсели-биле Сыстыг-Хем сумузуңа иви фермазы ажилдыр.

4. Улуг-Хем сайбарды-рының талазы-биле күрүне комитетин (Соржак) Москва-ның Чазаның Эргем болган үлөтүр политиканың департаментин биле Тыва Республиканың үлөтүрү сайбарды-рының талазы-биле күрүне комитетиниң аразында кады ажилдыг дугайында дугуржулалары шийтирлешкиниң ажил-хемчеглеринге Ырбанниң ыш белеткээр пунктунун техниктиг чөсөөлениң айтырымын өрөниң коор.

5. Ырбан, Сыстыг-Хем сумуларының ажилың турары электри энергияның төлөврүн ортумак республика тарының деңгей тургузар. Оон ылгалын «Тывакоммун-энеерго» бүүдүргөзи Тыва Республиканың болган Тожу

8. Нияти болган профессионал өөредилге яамызы (Донгак) 1998 чылда Сыстыг-Хем школларыга өөредилге мекени кылырга херек акаша-хөгөркти үдүрүш чөдөр.

9. Тыва Республиканың Сан яамызыга кирген төлөлдү сүзүрү Ырбан суурда коюргунуң капитал соңтоелденге база чер шийтинген сүг содурар наосту со-дуруңа херек 80 млн. рубльди дилеп тавырын дагызыр.

10. Ук доктаалды күсөлдө-дөниң контролон Социал хожжуде департаментинге, экономиканың базалыг адырларының бүүдүргө-ри-биле ажил чорудар эргелде, Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының экономика, туду болган чурта-галга-коммунал реформа ий-тырыгларының талазы-биле эргелдинге дагызыр.

Ш. ООРЖАККА.

Кызыл,
1997 чылдың декабрь 18.
№ 636.

Тыва спорттун шилдектери

АЛДЫН ҮЖҮКТЕР-БИЛЕ ТӨӨГҮЖЕ КИИР БИЖИИР БО ЧЫЛ СПОРТ ТАЛААЗЫ-БИЛЕ ДҮЖҮТКҮР БОЛГАН

Кажан чыл адакталып, оон «кызыл хүнү» даглар бажыңа орупканда, үдөп турар чылдың ажил-ижиниң түнөлдөрин үндүрeri эрткен таптаашкын үези дажиривис чылдарда-ла турган. Ында багай чүве чок. Чүге дие, чедикшиперивис чүл, чазыгларыыс кайдал, кайнаар чугула кичээгенин углаза экил — бо айтырларга харыны түнөлдөрдөн ылавылап билги алыр болгай.

А СПОРТ. Бо база, мен бодаарымга, коңуг улуг ажил-иш. Тыва спорттун хожжудези кандыгыл ич-наш? Моңу сөөлү үде чыл санында Тыва Республиканың Күн-культура болган туризм талазы-биле күрүне комитетиниң эрттирeri чар-чылаан «Спортчу элгит» кежээден билги алыр аргалыг апарган бис. Спортчулардың улуг ажил-ишин үнөлдөп, оларның чедикшиперивис дөдөлдөп тура-лыга кым чөлдө өөрүвес боор. Биче-буурай тыва чонунун чоргаарланып болур оолдар, кыстары чыл санында немецин, агаа улай хары-лаа чаа аттар тыштып турары кымның сагыш-сеткилин хайныктырып, хей-адын көдүрүп келбес деп. А ол — аттарын солун, сеткүүлдерден номчааныыс азы радио, телевидениеден тынааныыс, а херек кырында боттарын көрбөзүн-вис — мадырлар кандыг кижилери, азы кым деп чаа спортчулар өзүп олурарыл?

1997 чылда Тывага спорттун 18 аңгы хевирлеринге 64 чемпионаттар, республиканың бирги чөри дөш мадырлаалар эргелдээр. Оон иштинде хойнун со-нуургалын оттурган чам-лык маргылааларны алап болур: хостуг хүрешке Россия Федерациязының чемпионаты Кызыл хоорайга эрткен, Тыва Республиканың Президент кубогу дөш хол бөмбүүңе маргылаа, спорттун национал хевир-леринин фестивалы.

Бистин спортчуларыыс 1997 чылда Делгей чемпионатына 2 алдын медальды чаалап алган: Родион Хертек, Мерген Монгуш (кичбокс).

Олимпий оюнарнына кирип турар спорт бөксө-19-та Сергей Полюбо аттыг Улугчу чогаалыга бажы-ныңга эрткен «Спортчу элгит-97» кежээге кичи бажы кизирт, чон шыгырт чыылган.

Хөгжүм үнүңе үдөдип алган, байырланып турар чымыстын шылгарангай спортчу оолдар, кыстары спенаже үнүп келген. Баштайгы сөстү Тыва Республиканың Күн-культура болган туризм талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы С. Ы. Ооржак алган, чыгыл келген чонга байыр чедиргеш, «Спортчу элгит-97» байырлыг кежээниң ажил-иштинин чарлаан чедикшиперивис чөдөрүңа чугаазыңа Тыва Республиканың спорт-чуларының чедикшиперивис доктаал, шылгаран спортчуларын атап, чылдың көд-кол спортчу хемчег-лерин оңаалап демделдээр:

— Бо залда олуруп турар спортчулар, тренелер, күш-кудырчулар болган спорт-тун хоочунары, удурткучу-лар болган деткиччилер! Эртп бар чорур чылче хая

Бо, Байлак Донгак, Адыгжы Ондар, Михаил Оюн. Хостуг хүрешке 3 спорт-чувыс шылгараан: Аян-оол Ондар, Шолбан Ооржак, Сайдаш Ооржак. Тай-бокка база 2 киж: Сагды Сарыглар, Мерген Монгуш. Аар атлетикага бистин хоочун спортчувыс Евгений Черногиров Россия чемпионатының 2 дан-

пыр тилекчизи болган. Ол Россия чемпиону болган аар атлетикага Россияның хоочуннар аразында эрткен маргылдааның кубогуңуң эдилекчизи болган. Бо чылын бир өөрүнчүг чүве, бисте спортчу уг-шиг таварыңа болган дөш-дога баштайгы спорт мастерле-риниң көстүп келгендир. Кымнарыл ол дээрге, Шо-

раан Ховалыг — Россия чемпиону. Россияның спорт-чу уг-шиг тавар шилдек команданыңың капитаны болган Шораан Доспа-дыр — Россияның бирги че-ри дөш дөш-дога маргыла-аның тилекчизи (тренери Вячеслав Монгуш). Бо чылын «Тыва Респу-бликаның Чаан мөгөзи» хүн-дүлүг атты наадымдарың шылгарангай мадырлары дөгөвө үнүп келген турары бо-тур. Ам оларын демгел-леп, шаннал-мактаар үези келген-дир «Спортчу элгит-97» байылап-биле, эштер! Чаа чыл-биле! Дараазында сөстү Тыва Республиканың Президентини Ш. Д. Ооржак алган. (Улугчу С.ку армында).

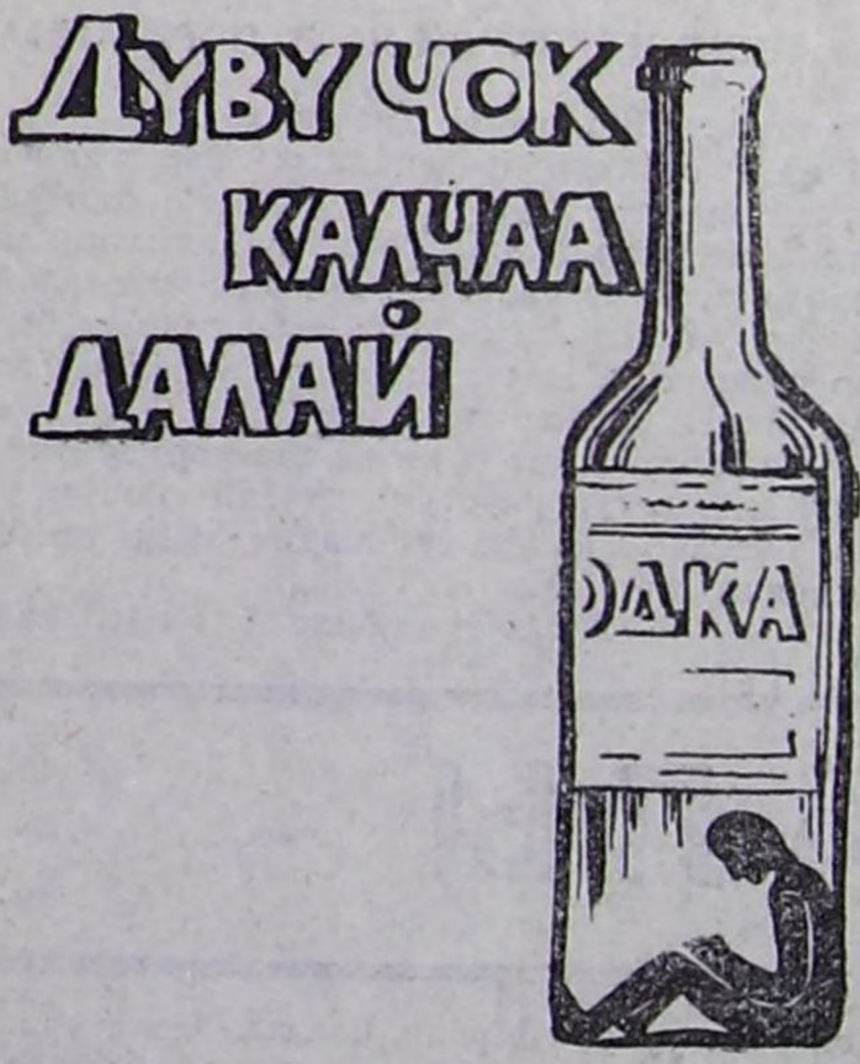
КЫЗЫЛ ХООРАЙ — ЭРТКЕН НЕДЕЛЯДА

Кызыл хоорай чыгырганыга албан организацияларың удурткучулары чыгып, хоорайда нияти байдалды түнөп чугаалашкан. Декабрь 15-тен 21-ге чедир 94 кем-херек үлүгедикшиперивис ИХК-га демделеттинген. Оон иштинде ийи өдүүшкүн болган. Бир өдүг кижиниң мага-боду тывылган, бир киж ие чок чиккен, бир автомашинаны оорлаан. Уптөшкүн бо неделяда болбаан, ыччалза-даа оор көвүдүң. Шап ыңдыг 19 таварылга болган. Наркотиктиг бүүдөмдөр ап чоран 12 киж туттурган. Неделя дургузунда хоорайга 6 өрг болган. «Вавилин-ский затон» дачаларыңа оорланып турган бир бөлүк туттурган. Кем-херек үлүгедикшиперивис хамаарыштыр истелге эгелдээр. Соок шоолуг эвес-даа болза, электросетьте үрелиншиперивис удаа-дараа болуп турар. Электроттар, артык кезектер төнүп турар. Капитал септелге кылыр чөрдөр хөй дээрин ам безин илереп келген.

Өң-не нарын байдал — кывар-чаар материалларның копаргааны. Эртениң шапта турар, а дүш чедип чорда-ла, төне берген боор кандыг-даа ажилга улуг шаптаразыны болдуруп турар.

Акша-шалында өрени бичи-бичиде төлөп турар. Өрө-шире чок организацияларга бо хүнперде август, сентябрь, октябрь айларның шалымы төлөп берген, ам бо неделяда ноябрьның төлөп бээр көрдүңген.

Хоорайның Төп элказын каастары-биле ойнаарактарың школалар чыып турар.

Ажык чагаа

ТОМААРТЫП КӨРЭЭЛИҢЕР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАДЫКШЫЛГА БОЛГАШ ЭЛЭЭР ЧОРУК ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ НИИТИЛЕЛИНИҢ ДАРГАЗЫ Н. В. ТЫРТЫК-КАРАГА.

Экип, Наталья Борисовна Силерни амыр-мендирни айтырдым, бодуустун байырымысты чедирдисин. Силерни ажыдап турар черчерниң дарвин орта билес-тир мен.

Уе-шагың, амырдырал-чурталгыңың нарын, бергезин чүү дээр ону, оң-биле чергелештир кижилерни арагалаар чоруну холун эртип, кедереп барган чүве-дир бо. Чүгле бистиң кожуунда эвес, республиканың найы-даа булуңунда мындар хире-дир. Байыр-чыскаал, анаа дыштанар хунер, ажыл шата-даа тывес, коргар, сестир-даа чүве чок, кудумчуларда, хой-ниити черлеринде, кала-даа эзирик кижилер көстүлүп аларган.

Хой-ниитиниң корум-чурумун үрээр, яны-бүрү кем-херек үүлдешкенинниң хой нурузуу ара-галаар чоруктун хай-байыңдан болуп турар. Ара-галаар чорук, арагачылар-биле демисел кошкак. Чезени аныгыларын, чүндү-даа үүлдештир, кажан, кала-даа ижерин бодуп бил, арагачыда чагырга чон-даа дег, чагырга черлери-даа, хоюлу орнаныр-даа, хой-ниити-даа оң-биле өптөш чөк болур демиселди аныгы-ла конугч чуртаптай турар.

Арагалаашкын-биле демиселди күштелдирер дугайында бистиң республиканың Чааза, Президентивис Ш. Д. Ооржак чарык, хоюдуларын үндүрүп турганын чон конугч эки билеп турар, ынчалза-даа оң күүселдиниң дээштиг салдары барык чок-тур. Чарык, хоюлуңуң күүселдиктери ону күүсетпейн турар-дыр. Оң күүселдинге негедде, контроль, хыналда база чок.

Кудумчуларга эзирик чорашап чурум үрөп, чогуу-соода кылган кижилерни милиция ажылдакчылары таварылга бооп тудуп алган торгатап-торгатап, барып төлөп наг дээш, чорудуптар, төлөштүңи турары база чогенчиг хире.

Арагалаашкынның база бир деткишкени «адрес-тер» дээр чинжен, хотпак аарык, арага-биле сегин, байырын бодаан кижилериниң, уе-шак барымдаала-вас, дүн-хүн чок яны-бүрү холуксаалык чыттык «технар» спиртерин найың тып ап турар чүве ийик, чик өрткөн-биле садып алган, ону холуп, аар өрткөк садып, кижилерниң кадымы үрөп, хоранна-вышаан, «чулуп чин» турарында. Шап мындыг чөп, чилон, хотпак аарык кижилерге кеземче илазын шыңгызы-биле оонак, шийдер кылдыр Чарык, хоюлуңду үндүрө эки деп бодаар мен. Хууда арага садарын шуут хорурар.

Хөлүн өрткөн арагачылары арага ишпес кылдыр өмнөп турарының салдары база куду, бо хун эмгек-кеш, даартазында ижин алыр-дыр, ону наандыг эм-нээшкени дээр боор. Наролог эмчилерниң талазын эмнээшкенин шынарын бейдер, акша суруп турбай, акында харысалгазын бейдер болза эки. Черле хөлүн өрткөн арагачылары күш-биле тудуп эмнээр болза эки-дир.

Черле арагалаашкын-биле демиселди күштелдиреринге хоюлу орнаныр-биле сумелжип тургаш, шыңгы Чарык, хоюлуңдуңуң аң үндүрүр-биле Чаазақтың, Президентивис мурнуна санал-ооналарың кирип, айтырдың тургузуп көрүңер-се кандыг ирги деп бода-биле, чамдык улуг назылыг өз-өрткүн суме-күүзелешкени-биле мону бижидим. Эпкочуңуң, бурузаттайн көрүңер. Амгы үде ша-нык ап, кабинетте ажыдап олурар аппарат ажыл-дакчылары деп дарга конучу көүздөң чүве-дир бо. Кожуунга арагачылар-биле демисел чорударың конучу штаттыг даргазыңдан даа тургузуп көрөсе кан-дыг боор.

Бо чагаажыгышты амгы үде 76 харга кирген Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурда чуртап олурар, сууруң хундулуг хамаатың, дамыңың болгаш күш-ажылдык хоочуну пенсияонер Седип Иргит Арагачовч бижээң.

Кадык-чаагай амырдырал дээш

ДУВУРЕЛДИҢ КОҢГАЗЫ

Күш-ажылычы, политиктиг чаар-тылгаларың 1997 чыл төнүп турар. Амгы үеде кандыг-даа албан, органи-зация, өөредилге, уруглар албан чер-лери, харын-даа Чаазаавыс, Дээди Хуралывыстан эгелээш, төрөөн Тыва-зының, чоңунуң мурнунга өөредил-ге, ажыл-иш, экономика, культура айтырдыгы калдык-кандыг бур-унгаарлаашкынныг чогаадыкчы, чедишкениң ажыл кылганын түң-нөп, отчеттап эгелээң.

Бис, чоң ортузунга кадыкшыл та-лазы-биле суртаал ажылы, культу-ра-чырыдышкын ажылын чорудуп ту-рар хой-ниити организацыяның ак-тивчилери, бо эрткен чылда хире-ша-авыс-биле аныктар, ажы-төлүвүс ба-за бүгү чоңуустунг кадыкшыллы, культуразы дээш планың ажылдар-ны «Чоннуң кадыкшыллы» клубу дамыштыр чоруттувус. Кол-ла чүве — чер-черге бо белен эвес ажылды сайзырадып, бодуң кижилериң өг-бүдөсинге, ажы-төлүңге амы-хууда кадыкшылнага бедик үнөүлөп, чо-гааралды тургузар кижизидилге ажылыңче уланган хемчеглериң чо-рудар активчилери өөредип, белет-кээр сорулганы салган бис. Европа, Азия бүгү делегейге дидим, чорга-ар үнүп эгелээн тыва кижилериң чаа салгалыңга угаан-бодалчы, эки ка-дыкшыл херек.

Ынангаш ажы-төлгө, бодуң кижилерге харын-даа багай чаңчылдар-дан чааскаан үнүп чадап чорурлар-га ажык, чылыг сөс, дуза чедирер, кадык амырдыралче кийгырар, хе-вирлээр төптөгө ажылдар бо сөөл-гү 2 чыл иштинде 48 ажык кижини белеткедвис. Оларның аразында башкылар, өмчилер, культура ажыл-дакчылары, уруглар албан черле-риниң төлээлекчилери бар.

Ук белен эвес, делгем хемчээлдиг ажыл, өөредилгеге соңуургалдыглар-ны өөредиринге бо талазы-биле шу-удай берген тускай төптөр кадыкшыл программасын ажылдап кылгып ту-рар. Хоорайның 9, 8, 5, 2 дугаар школарыны, № 30 уруглар салы идеп-кейлиг кирип турарлар. Бо хевир-лиг, күженишкениң ажыл чору-тунуп турза-даа, чер-черде, Кызыда массалыг арагалаашкын чавырлар

байтык, дендеп, харын-даа ол «аны-аксып», ажы-төлүвүсче бо халап чайгылып турары дүвүрөнчиг. Бис-тиң «Чоннуң кадыкшыллы» клубтун адресинге 13 чагаа-дынчадыгларың Кызылдан болгаш кожууннардан яны-бүрү назылыглар чоруканнар. Оларны чүү дүвүрөдүп турарың? Арагалаашкынга удур ажыл дээш чок, ооң түңнелинде анык уруглар арагалаар кижилер салдарына кир-рип, харын-даа паш аарыңдан бе-зин аарып турар-дыр. Бо коргунчу аарыг база аныксып бар чыдар. «Мен хой уругларлыг кижин мен, си-лер бо айтырганы жамалырга, Ча-закка чедир көдүрүп көрүңер, аны-актар мынчаар сандарар болза, кым бистиң херэввис уламчыларың?» — деп, Кызылдың чуртакчызы Р. Хо-мушка бижээң. Күрүне университетиниң бөлүк студенттери база ажы-тө-лүн каапкан ада-нелерниң дугайында бижээң. Бо айтырдыгың чугаалаш-каш, хамаатыларың, аныктарның дүвүрөдүп турар бис. Ооң-биле кады ук айтыргың Чазаакка, Прези-дентиге тургузарың мурнуңда, бо талазы-биле Чарыктың чер-черде кожуун чагыргалары, херээженер, аныктар, хоочуннар чөвүлдери база бо чугула айтыргыңе бир дем-ниг көдүрлүрүн чедип алыр соул-ганы салган бис. Ынчангаш бо берге өйдө кижин бүрүзү хамааты хары-салгазын медепө билдирин чедип аар-дың нонобр айың 20-ден декабрь айың төңчүзүңгө чедир чаагай ам-ырдырал дээш — деп декада чарла-тыңган. Кожуунарның чагырга чер-лери бистиң планнарымысты алган. Чаа чылдан эгелеп чер-черлерде мындыг декадаларың эрттирери чаң-чыл болуп, ук ажыл үргүлчүлээр.

Бир эвес чоң боду, күш-ажылыч коллективтер, удуртукчулар бо ажылыче көрүмөс, кижилер-биле ажылдавас чүве болза, черле хор-жок, үүлө-херек бүтпес деп билзе чо-гуур.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА. ТР-ниң кадыкшылга болгаш элээр чорук дээш демисел ниитилениң даргазы. (Гонорарың — «Шыпта»).

Чылдагааны — «оттуг-сугда»

ЧАДААНАНЫҢ БЫ-СЫЗЫ

Сөөлгү үеде аныктар ай-тырнын солуннарда хой-нубе чырыдып турар. Ол чер-ле чөп. Кап ситиңг тывалар-ның ажы-төлу кожуунар, сумулар айы-биле ылажыр безин чорукталыт. Бодуңун экинчи амы-тыгыңа чедип калырга, ада кижичи херек-чүрээ чымаралды саргып ке-дир. Эске нацизың кижилери шон-сөдөз, азы-дыл-да кылгып турганын билбес мен.

Хоозун бөлбүс-биле бир чинчестен капып көрөй. Чадаананың Тилбеге атык кудумчузуңа эзирек-эзир-даа, чаптан тырып алганын билдирмес оол кылгып тап чор. Назыны 17—18 хар үези. Арнын танымың, прези-дент сөзү садып кылгыттар аскак инвалди ирерин ол кө-рүп кагды. Анык оол кир-гин буура дег алгырарга, оон-биле үөлөшкө кижиле-риниң бараны көстүп келди. Ол улам калчаарың, биж-ээң ушта тыртып алган, хөкүй инвалди биле барды. Чаныңа чорашан анык урут: «Ынчангаш чөп, ол ин-валди кижидир — деп чөптү тургаш арай боорда сокса-дып алды.

Бо чинжетип таварылгалар хой болуп турар. Хөкүй

ирей корганандан упу бе-зин киде берди. Оң ханы-лык башкышың, чүрээң согуу кайы хире чедер-дигиңа, кадыкшың байдалы хирелги болза, суг та на-чаар. Мөң чүрээм, баарым хөлчөк саргыды.

Анызамза дег, мөге-шым-рак болузма, инвалдик до-раан болту бээр турган боор мен. Кара туразында аажы-чангылар сөс динчаар эвес, «Билиргеве, ашак, бажың чара шаңчып каар мен» деп кызыл-кызылгыңа мооң мурнуңа шат-чүе ап шап болдум. Кийн хей черге ба-жың чара шаптыгың алыр эвес, ырактан чаржымың-кын-биле хайгаарар апарган мен. Эп-чөк-биле соксадыры-ның арга-хевирлериң черле дилээр кижин мен.

Даргалар мындыг калчаа аарыгларга таварып чорур ирги бе?

Корум-чурум үрээшкени-риниң, кем-херек үүлө-дешкениниң чылдагааны арага-чарыда — «отту-г-сугда». Арагачылар, хули-таннар болгаш кем-херек үл-дешкенини Чазааа хорай-ның хукуктан, хукуктуу маан сажык-магазинериндеп «чачыр октагларың» ап

турар. Хоорайда он-он дар-галар, корум-чурум туду-чулары кижилерниң эрге-ажык-тары, амы-тылын камгалар күш четтинмесиз.

Арага-ларның чуруунда Чадаанада ыт-сык кө-вүдөң. Хоорайныкы чыгың эрттиргеш, ыт ишпес ажык кара сугну садып сайгары-ның чурумун экинжидериниң аргага чок чүве ирги бе? Чыптар, хуралдар, мен бо-даарыма, эрге-хоойлуну ту-дарыңга күш четтинмес ыш-каш.

Хамдык буруу улуг кижилерин аразында кем-херек үүлдешкениниң көвүдө-ниңде болгаш. Оларны ни-тиледен аныгыл «сүвүре-ри» болдумас. Кара ча-жыңдан кызылжыттык-ке, өг-бүлөдөр, кудумчу, бажың-нар аразыңа чаа-дайын хып үнүп турбайн калчар. «Дү-вү чок коргунчүг көк далай-ның дүвүңгө» тывалар дү-жүп олуп туруп берди.

Бузуревес болуңарза, санап-даа көрүңер даан. Че-же тыва оолдун экер-эрес бажы эртин хуй дайыңга ха-лап дээдиң?

Шойлар дүвүңдөй. «Шы» солуңуң хоочун биянчизи.

КЫЗЫЛ КОЖУУН:

ООҢ ХУН БУРУ АМЫДЫРАЛЫ

ЧООКТА ЧАА БИСТИҢ КОРРЕСПОНДЕНТИВИС ОЛЫГА САНДАРАА КЫЗЫЛ КОЖУУНУҢ ТӨВУ КАА-ХЕМ СУУРДА ЧАМ-ДЫК АЖЫЛ-АГЫЙЛАРЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫ-БИЛЕ УЖУРА-ЖЫП, ОЛАРЫҢ КЫЛЫП ЧОРУДУП ТУРАР АЖЫЛ-ИЖИНИҢ ДУГАЙЫНДА СОҢУУРГААР АРГАЛЫГ БОЛГАН.

Кожуунда көдээ ажыл-агый эргелениң начальнигиниң ора-лакчызы Равиль Хайбулович ЮЛТЫБЕВ:

— АЖЫЛЫМДАН аңгыда, арат, тараа-чын ажил-агыйларың ажыл-чорудугазың база харылап турар мен. Бистиң кожуун-да ниитиз-биле 231 арат ажил-агый бар. Ында 440 кижин хаара туттунган. Ол ара 29222 гектар олар-белчирин аңгылаан. Оң иштинде 9379 гектар тараа, 396 гек-тар сиңен шөү кирип турар. Техника-биле хандыргыңа багай эвес. Араттар кол-дуңуна холуштак ажил-агыйлыг бооп ту-рар. Мал-маганын тутушап, тарааны база тарып турар. Оларда 1650 баш бола, 8200 шээр мал, 623 ханга, 308 аты, 1104 куш бар. Бо чылын 5215 гектар черге тараа-кыдултараны таран турган. Агаар-бой, кустуң чогулмалыг эвес болганыңдан 3688 гектар тараа шөүлү үндүр бижээң. Ындыг-да бола, араттар ниитиз-биле 561 тонна тарааны ажаап алган. Күрүңгө 451 тонна-ны дужаанан. Эрткен чылдар-биле деңвээр-ге, ол көрүзүгү 3 катан өскөн бооп турар. Оон ынай 1650 тонна сиңени белектерип алган. Үндүр бижиткениң шөлдөрдөн малга салааны болгаш өске-даа чөм аймаан база белектерип.

Арат ажил-агыйлардан эки ажилды-ларың апа күзүңгич, Оларга «Сур-Чер» суурдан «Сырбык» (В. К. Ооржак), Шам-балыгдан «Виче-Шамбалыг» (В. С. Мор-

туй-оол) болгаш өске-даа ажил-агыйлар ха-мааржып, Ылаңгыга бо сөөлгү адааның «Виче Шамбалыг» арат ажил-агыйында демделгелээр чүвөм чүк дие, мында тех-ника-биле хандыргыла эки. Ында 2 ком-байн, 3 трактор, 1 машина бар. Бода, шээр малдан аңгыда, хаваны, кушту база тулт-турар. Мал чеминге 30 тонна сиңени бе-лектерип.

Арат, тараачын ажил-агыйларың ажил-чорудугазыңа болуп турар бүгү-ле бо-лушкунарың, ылаңгыл сай-чугагайларга хамаарың мөлөөлөрүң суму чагыр-галары берип турар болбай. Кожуунда бо та-лазы-биле ажил конучу сууга, Чингелет чу-гааларга мындыг. Чоокта чаа кожуунга төрүүр хой тударыңа дотация аша үлө-гези болган. Бир хойуң ажаалда-хайга-ралы дээш 90 муң рубль көрдүңөн болду. Кожуунуң арат ажил-агыйларында ни-тизи-биле 6 муң хире төрүүр хой бар тур-ган болза, 3252 баш хойга хамаарыштыр ажаалда айтырың ол үлө-гезге кирбейн барган. Чылдагааны — сай-чугагайларың үезинде челир бээрзин, Ынчангаш моон сөңгаар мыңгыл чүвүлөрүн блдурбазы-биле суму чагыргалары баш удур амы-мөлөө-лөрүң кылгып чорудуп турарың амы-хууда күзээр-дир мен.

Кожуунда малдың халдавырыг аарыгыңа удур демисел чо-рулар станциязыңың даргазы Херел Александрович ОЛЧЕЙБЕН:

— КЫЗЫЛ кожуунуң сумуларыңда, совхозтарыңда, кооперативтеринде, арат ажил-агыйларыңда малдың байдалын хай-гааран, мал аарыгыңа удур демисел ажилдарың чорудуп турар бис. Чазың ку-зүн бүрелдээ, сиңир, явазыңга, өмкөр-га удур тарылгалар, салка, туберкулезка хыналдалар чоруттунуп турар.

А ол малдың тарылга эрткениң дугайында документтиг чөк болур-дур. Мындыг таварылгада база колур аарыгыңың иште-рет болуруңуң барымдаазы бар. Чамдык совхозтарда кыла-чаар түт-лөдүн, тускай машиналарың чогулдан де-зинфекция кылдымайып турар. «Байлак» хаан комплексинде мал аарыгы удур хемчеглер чоруттунмайып турар. Чумага, рожга, пастерлезка, паратифке удур та-рылгалар кылдынмаан. Акша-тегериктиң чедешезинден халдавырыг аарыгырга удур эмнөөр салып алыры болдуңаан. Мын-дыг байдал бистиң ажилывыска шаптык бооп турар. Кандыг-бир халап болур бо-за, ону эдип-чазап алырыңа чарыгдалдар оон-даа улуг бооп болур болгай.

Сийбр явазыңга удур 1014 баш аытга, 3151 баш бола малга, брүцелезка удур 680 баш инекте тарылганы кылган бис. Бо-ла аарыгырга хамаарыштыр шээр мал-га, оң иштинде төрүүр хойга тарылганы кылганы бис. Мында ниитиниң болгаш хуу кижилериниң малың саңы катый ха-ра кирген. Совхозтарда малды колурга удур 2 катан чуп турар. Араттарың болгаш хуу кижилериниң малы чүдүңмайып турары иле-рөөн. Оң ынай чамдык совхозтар өстүрүп алганы ногааның дириг мал-биле орнап ап турар апарган. А ол орнакы алганы малы чүдүңмайа болулар-дыр. Шап мындыг малды чүдүңгүн малга кадып каарга, коду-р катан өскөкү турар таварылгалар бисте бар.

Удуртунчу бүрүзүн чаа ызу-биле ажил-дарың үе негеп келген. Оон-биле чергө-лештир ажилымыска чарыталганың кы-ларың база бола турар бис. Хуу кижилер-диң малыңды өскөнни барымдаалаан, моон сөңгаар тарылганы өрткөткөп кылы бо. Тарылгандан кирген орулганы яны-бүрү ө-мүрө чарыгдарың планда кирген боор. Бо-дур вустун базаымыска мал боозадыр пунит аждар сорулганы салдымыс. Маңаа кол-дуңу-ла хуу кижилер келип боор деп бодалымыс мындыг ийип. Ниитизи-биле алгырга, мал аарыгыңа удур хемчегле-рини шылдар-ла шаавыс-биле чорудуп турар бис. Оңу 4 мал эмчиң, 2 ветфельшер күү-седип турар. Мал калык болурга, киниге аарызыңың магадылалы турар болгай.

Кожуунуң 8 дугаарлыг өрт кезээниң даргазы Шимет Хүлөр-олович ОҢГУДА:

— ӨРТ кезээнде шунту 53 кижин ажил-дап турар. Ында 11 кижин кежиңуңүг 4 таңыңга-хайгаарал хаара туттунган. Ко-жуунуң девискээринде турар бүгү-ле чер-лерге өрткө удур профилактиктиг ажилдар-ны, хыналдалары кылгып чорудуп турар бис.

Өрттөр хой кезинде Каа-Хем, Сулпак, Элегес-Аксы суурларга болулуан. Оң кол чылдагааны чамдык хамаатыларың ни-чөөнөй, серемчил чогундан, электри те-риг-херселениң эргинеринден, суугу-ну шын эвес одап турарыңдан, даштыкы хооразың негедде дүүшпөс, кыска хем-чөөлүңүң болулуаның илерзөң. Оң бете чергелештир удуртукчуларга, хамаатылар-га хамаарыштыр 73 аминистративтик хем-чегни кылдымыс, 53 кижини штрафтаң. Күрүңгө 4 млн. 144 муң рубль кирген бис. Оң аңгыда өрт аялыың баш бурун-га болур брүцелезың дугайында 45 лесни-ка, бөсөданы эрттирдим. Оңу ниитизи-биле 1566 кижин дыңнаан. Өрткө хамаарышкан 4 хаан-солуну, 7 кинофильми көргүскөн бис.

Каа-Хем суурда хуу магазинериниң, чамдык албан черлериниң өрткө удур бай-далың күтээр деп болур. А күнүңгө ха-мааржык организациларың, бодурулте-лериң байдалы элээр берге бооп турар. «Кок-Тей» совхозта, күш фабриказында, «Кызылский» совхозта, Баян-Колда, Шам-балыгга, Кур-Черде өрт өкүрөр дериг-хе-реселдиң чогу илерзөң.

Мында 7 өрт машиназы бар. Оң ынай суг-биле өкүрөр 2 машина, бедик чада ажылга, хоюг будумел-биле (поршок) өрт-тү өкүрөр арга база бисте бар.

Бо чылын кожуунуң девискээриңге 21 өрт болган. Айык-халаптың уруктары 58 млн. 350 муң рубльдиң когаралың бол-дурган. Эрткен чылдың дечелеси-биле 8 өрт өзөөзөң, а когарал 2 катан кудулуан.

Каа-Хем суурда төпчүтүнгөн ном-саң чериниң методизи Нелля Хүргүл-ооловна НАНЫКПАН:

— БИБЛИОТЕКА ажылдакчыларыңың кылгып чорудуп турар ажил-ижиниң кол сорулганы номчучуларың библиотекка хара тудуп, ном-саңың, содун, сеткүлде-лериң таныштарың, күзелдериң хандыра-ры, лекция, бөсөдалары, делгелелериң, содун кижилер-биле ужуражыгаларың ор-ганизаастары дээш ышкаш өске-даа чүүлдөр-ни кылгыр болур. Бо чоокку үеде библи-отектарың чогаалчы Кара-Күсте Чооду-биле Баян-Кол, Кур-Чер, Каа-Хем суурларга үнүшкүңүң ужуражыгаларың организа-стаан. Ол бистиң ажилымыска база бир кө-сүк чүүү бол турар. Бо ажилды чоруда-лыңга көдээ библиотекаларың кирген үнү-хууу база улуг болган деп демгө-лээр-дир мен.

Бо берге үеде көдээ черлерге чогаалчы-лар, өске-даа содун кижилер-биле ужу-ражыгаларың бооп турары ковар болгай. Көдээниң улуг-биле чоңуңга чогаалчы кижиниң араны көрүп, чок таныжып алыры беэин оныгың, содун болуру чадапчок.

Кара-Күсте Күзөкович чыгылганнарга бодуңуң чогаалдарың, журналистика ажил-ижин долчузу-биле таныштырып, аңгы-аңгы чылдар айы-биле тырттырган чуруктар-чыгыткан хана-солунарың көргүскөн. Чо-гаалчы сөөлү чылдарга үндүргөн номна-рың делгелгезин база организаастаан. Якутияга, Тоңга, Кунгуртурга, өске-даа булуңнарга тырттырган чуруктарың улус

ССР-ниң Журналистер эвилениниң ке-жигин, ТР-ниң Күрүнө шаңгалың лау-реалды. ТР-ның культуразың айдарың ажилдакчызы, бичин уруглар чогаалчызы Кара-Күсте Күзөкович Чоодунуң ажил-ижиниң чамдызыңга доктадым. Чон ара-зында эскертимес, дыка хой эки чүүлдөр-ни кылгып чорурар. Чогаалчың амыдыра-лы, ажилы-биле библиотекка ажилдакчыла-ры-даа, чылгын кижилер-даа чок таны-жып алган.

Шак мындыг ужуражыгаларың, оюн-тогулаңы, тыва чаңчылыларың негелдир талазы-биле ажилдарың, өске-даа содун чүүлдөрүн бисте тургустунган «Алгачкы» нечен сөстүг аалчылар өрзөлий организа-стаан турар. Каа-Хем суурда албан организа-цияларың, бодурултелериң ажил-инчле-ринге моон-даа сөңгаар чаа-чаа содун чүүл-дөрүң кылгыр ажил-агыйыңы планывыста көрдүңүп турар.

МЫНЧАР АЖЫЛДАП ТУРАР БИС

1993 чылда № 9 школаның башкылар болгаш төрөдөр комитети, республиканың кадыкшыл ниити-лели-биле (даргазы Н. Тыртык-Кара) уругларга кадык-чаагай мөзү-шыннар суртаалдар, культура, чырыдышкын, кадыкшыл клууну аяктыкан бис.

Кол урлаанышкынныс — чүгле кадык-чаагай чуртал-га дээш уругларның мөзү-шыннарың чараш хевирлээр эвес, остиң ниитилиңиңге коргунчу хай-халаптың үндө-зини — арагалаашкынның, токсикоманииниң, наркоман-ияның хоразынын дугайында бийлиңиң суртаал ажылың чорулар.

Ынчангаш 1994 чылда «Кадыкшыл бе азы багай чаңчыл бе?» деп декаданы эрттирген бис. Уруглар үс-түнде бижээң хай-халаптың үндө-зиниң дугайында чүүү билдирип деп сорулганы ай-тырымыг аңгеталаашкын оларны оң хоразын шу-руг-ла угаан-медеревейн то-рулар көргүзүп турар.

Ол декада үезинде чурук-тар, рефераттар, плакаттар,

назының кол үндөсини көргүскөн класс башкылары-ның уруглар-биле ажилы бе-дик денделде эрктен. Амгы 10 «г» класс агитбригады бөдүү бооп, элээр ажилдар-ны чорутканар. Хоорайның өскүс уругларыңа, республи-каның албан черлеринге, ада-иелер хуралыңа Монгуш Мадоннуң арагалаашкынның хоразынын дугайында «Шы» солуңа чүүлүр-биле та-ныштырганыңар. Школаның доо-зучулары-биле ужура-жыла кезээңизинде «Вздык биле патристуну сугу» дел-шиниктен көргүзүңүз ба-реалатканар. 1996 чылдан эгелеп анык класс шаптырын дараазында башкылар хары-салгылар, содун эрттирп ту-рар. Михаил Дюонгарның «Наңдыг хай» алыстың ол-лум?» деп чечен чугаазыңа суд-кичээди Н. Ш. Оңдар конуус содун эрттирген. Ол-ла ниитин республиканың ка-дыкшыл клуунуң динчакчы-чыларыңа база көргүскөн. И. С. Куулар «Бойдустун

ялазы» деп содун, өөредилгиги класс шаптын 4-кү кластарга «Кудурутук кижин деп кы-мы

АЛДЫН ҮЖУКТЕР-БИЛЕ ТӨӨГҮЖЕ КИИР БИЖИИР

(Тонгузү, Эгези 1-ги армыда). Ол байыркы кезеде чыңган спортчуларга, аалчыларга, тренерлерге, деткичтерге, чонга байыр чедиргеш, үдөп турарымыс чылдык чамдык кол болушкунарына доктаган.

— Бө чыл солун чыл болган. Тыва Республиканын амдыралына Президент сонгудалары эрткин. Ам база сонгудалар эгелен турардыр. Келир үевис тодаралып, моон сонгаар канчаар чурттаар бис, реформаларны чорудуп тургаи, кыла эки чүдүлү кылган, кала частырылган кылган. Мысты түнүш турар бис. Кижик бурзууну туржуу, паны, көрүжү аны-даа болза, хөй национал чоңуустуң шилин алган оруу — демократия — кижик бурзууну хостуг чоруп болган. Оң итинде кол черин чаш ажит-толүстүң, анык-өскөн, өөредилген, күш-шамды угаан-медерел сай, зарылы, шенг-патриоту база мөзүшпаны кижиктирилген, оларнын өөредилгеге-даа, спорт талаа-биле-даа сайыралы эелен турар. Бичангаш чоңун шилин алган оруу — демократияны, акжик-чарык чорукту, сонун чаартылгалар, конституция чаартылгалар — бо реформаларны түнүш болза бөгүн кестүп турары ол, мыска-биле чугаалаарга, тыва, орус-даа кижилер оол-барыга, кыстарыга чор-гоарлары апарган. Чүд дээр, дыка хөй спортчулар делегей ареназына бичиң Тыванын адын алдырды. Бөгүн өрү көдүрү эгезилди. Чүгө ол эвес, бистик хо-мөжкөйлериң, сыгычталымыс, културга амылдам, оларны делегейин чуртта-рып кезип, Тыванын адын бөмбүрөктүң хөй национал чоңуна билдингир болдуруп турары конуг орунчурдур. Бичангаш 1997 чылда Тываның спортчу төөгүзүң, эс алдын үжүктөр-биле киир бижир чыл деп санап болур: Бирдөө, чылдагыны чүд дүз, бистик чагыс чер-чүрүтүвө, ам бистик аравыс-та чок-даа болза, Иван Сер-геевич Ярыгының база Россия Федерациянын Кун-културга болган спорт та-лаа-биле күрүне комитети.

Эки ачында Тывага хостуг өрөшкө Россия чемпионна-дын эрттирген болур, Иин-

де, бо чыл бистик дүжүктүр болуп, иин Делегей чемпи-ону база немешкен. База бир онзаган чүве Олимпик оон-нарында кийр турар спорт-бокса бистик анык спорт-чүвө Саян Сачат 3-ку чер алган.

Президент Ш. Ооржак ич-да дээш, Саянның Венгрияга демешкен Делегей чемпи-онадының тадазы-биле чамдык факт-барымдаларга даянып, тайлыбыр кылган, ам келир Олимпик оонна-рына оң тилекчи болу-рунга бузуредилген илерет-кен. Президентиниң ол буз-урелдине тыва чон база кат-тырылган боор. Спортчу арак-чылар Венгрияның төвү Будапешт хоорайга эрткин ИХ Делегей чемпионналыга Саянның кычар кыришке-нин, ол талаа-биле топ со-дунер чүңү бижир турганны чүве эрттирбип номчан боор. Вестин «Шын» солун-толүстүң, анык-өскөн, өө-редилген, күш-шамды угаан-медерел сай, зарылы, шенг-патриоту ба-за мөзүшпаны кижиктирил-ген, оларнын өөредилге-даа, спорт талаа-биле-даа сайыралы эелен турар. Бичангаш чоңун шилин алган оруу — демократияны, акжик-чарык чорукту, сонун чаартылгалар, конституция чаартылгалар — бо реформаларны түнүш болза бөгүн кестүп турары ол, мыска-биле чугаалаарга, тыва, орус-даа кижилер оол-барыга, кыстарыга чор-гоарлары апарган. Чүд дээр, дыка хөй спортчулар делегей ареназына бичиң Тыванын адын алдырды.

Президентиниң бо чугаа-зын дичангаш, чыңган чон хөзөп, ажак адыш чаксаң. Бичангаш келир чылда ба-за бисти — арыкчыларын, хөжөк солун, сыгыч хол-аажының журадар ма-нан турардыр.

Болуңу чугаазымын көрө-жөн шырдыраак-мөгелер бо чымы республика чемпи-ону болган 12 харлык Ле-ра Кууларын Ш. Ооржак он-залат айткан.

Спортчу язы-бүрү ке-дилер айм-биле хөжүлдө-

Эни санап, онзапал дем-де-лей ареназында билдин-гир мөгелерни көрүзүң, Рос-сия чемпионнады Тывага эр-тирер деп дидим шитирги-ниң билерим. База Президентиң сөстөрүнө каттыжып, И. С. Ярыгыге (аравыста чок-даа болза) мө-гелдим. Ам чемпионнады биске ажыктыг талаларын массалык информация чөп-сектеринге чырыдып ша-г болган чүве болгай...

«Республика чергели» су-дэ» шызылгаларын Алек-сандр Кунал (Тожу), Вик-тор Кара-Сал (Чөө-Хемчик), Николай Монгуш (Кызыл ко-жуун), Илья Шивит-Хуурак (ОБТ) алганар. «Россия Фе-дерациянын спорт масте-ри» хуңдулуг аттарын нор-ма-чижөөн күөстөкөн Артем Чамбал, Омак Кара-Сал, Амир Монгуш (хостуг хуреш), Михаил Оюн (ча адар), Мер-ген Монгуш, Айра Маадыр-оол (кикбокса) олар шы-зылгаларын хөрөк демдээ-биле катый ол көжө алган-нар.

Спортчу активчилери 14 кижик «Россиянын болган Тыва Республиканын күш-кул-туразынын тергенин» хөрөк демдээниң ээлери болганар: Аичкай Маады, Виктор Ту-ров, Кара-оол Чондонор, Анай-оол Шойлук, Борис Вал-чий-оол, Николай Шырап, Борис Донгак, Юрий Рыжен-ков, Валентина Калопина, Василий Бажыков, Лазо Се-диль, Клим Чолабба, Алексей Аракчаа, Нина Кузмина.

«Республика чергели» су-дэ» шызылгаларын Алек-сандр Кунал (Тожу), Вик-тор Кара-Сал (Чөө-Хемчик), Николай Монгуш (Кызыл ко-жуун), Илья Шивит-Хуурак (ОБТ) алганар. «Россия Фе-дерациянын спорт масте-ри» хуңдулуг аттарын нор-ма-чижөөн күөстөкөн Артем Чамбал, Омак Кара-Сал, Амир Монгуш (хостуг хуреш), Михаил Оюн (ча адар), Мер-ген Монгуш, Айра Маадыр-оол (кикбокса) олар шы-зылгаларын хөрөк демдээ-биле катый ол көжө алган-нар.

Спортчу активчилери 14 кижик «Россиянын болган Тыва Республиканын күш-кул-туразынын тергенин» хөрөк демдээниң ээлери болганар: Аичкай Маады, Виктор Ту-ров, Кара-оол Чондонор, Анай-оол Шойлук, Борис Вал-чий-оол, Николай Шырап, Борис Донгак, Юрий Рыжен-ков, Валентина Калопина, Василий Бажыков, Лазо Се-диль, Клим Чолабба, Алексей Аракчаа, Нина Кузмина.

Хемчик), чөлөр айттарга рес-публика чемпиону айттың ээзи Александр Ондар (Сут-Хөл), чаава айттарга респу-блика чемпиону айттың ээзи Геннадий Оюн (Бич-Хем), чы-раа айттарга республиканың 3 дакпыр чемпиону айттың ээзи Геннадий Ондар (Чел-Хөл) оларга шаңдаларын тывыскан.

Болат Чөкпектин кубогу дээш чарлаан «Тулган тре-нер» атка ОБТ-биле хостуг хуреш талаа-биле улуг тре-нер Мерген Ооржак төлөп-тир болган. Шынык дээш спортчу, кижик мөзү-дүштүг оолдарын кижикте-көп дээш С. Сачаттың ача-ы Каа-оол Саидановичге, М. Монгуштун ачазы Намчыл Айыжыновичге, Р. Хертеткин ачазы Олаа Чыбыннага, А. Ондаргун ачазы Людми-ла Изыоннага ооруп четти-ришкинини спорткомите-тин мурнундан илереткен.

Адырлар айы-биле үндүр-гөн «Тулган» спортчу журналы атка — Спирта Оюн (телевидение), «Три-ниң өң дээр ЭУСШ-зы атка Өөредилге амынның РЭУСШ-зы (В. А. Шувов), «Олимпийжи «дегел-97» атка Аян-оол Ондар (хостуг хуреш), Михаил Оюн (ча), «Тул-ган бичи уруглар тренери» атка Алли Ооржак (Барык-Хемчик), «Тулган тренер-97» (РЭУСШ), «Тулган спортчу-97» аттарга Елена Достай (ча), Саян Сачат (бокс), Мерген Монгуш (кик-бокс) — олар тизилген болган.

«Спортчу элита-97» кезе-ге сон-даа амын деткичтер-лерден шаңдалар хөй бол-ган. А республиканың бил-дингир эрткин шаңдалар ар-вазында спортчуларын уран таланты-биле магадаткан.

Каа-оол САТ. Чуруктарда: «Спортчу элита-97» байырлыг кезежиниң үзүндө. Василий БАЛЧИН-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Хомуңдучы болбайн кан-чаар, ол хөрөк улуг маргы-лаан барып-барып Тывага эрткирлерге, чемпион чок бол-ганмысты чөймө чок дий-вей канчаар. Шынап-ла, тре-нер-кижикти Владимир Тудуштүг өөреникчизи Чаа-Хөл чурттуг Аян Сара эвес болза, ат болганымыс ол. Ажат-чакыт чогу-биле чу-гаадаар болза, «арын кызар» турган. Ам канчаар, спорт дээр, спорт болгай — аңаа күшүгүлөр тилээр. Бир та-лаазында, Президент Ш. Д. Ооржактың чөмөлтөкчүлүгү-дө улга болдуруп ийиң.

Спортчу «элита-97» кезе-ге шаңдалар хөй болган. «Уш-ажыкты шыгалары» медаль-дарга Саян Сачат (бокс), Мерген Монгуш, Родион Хер-тек (кикбокс) төлөткү бол-ган. «Тыва Республиканын адырдык ажыкчакчы» ат-тары Кызылдың Курруне университетиниң күш-кул-тура башчымыс Арана Чымы-новна Делегей, Саян Сачат-ович Куналов, Алексей Аракчаа, Нина Кузмина.

Спортчу активчилери 14 кижик «Россиянын болган Тыва Республиканын күш-кул-туразынын тергенин» хөрөк демдээниң ээлери болганар: Аичкай Маады, Виктор Ту-ров, Кара-оол Чондонор, Анай-оол Шойлук, Борис Вал-чий-оол, Николай Шырап, Борис Донгак, Юрий Рыжен-ков, Валентина Калопина, Василий Бажыков, Лазо Се-диль, Клим Чолабба, Алексей Аракчаа, Нина Кузмина.

«Республика чергели» су-дэ» шызылгаларын Алек-сандр Кунал (Тожу), Вик-тор Кара-Сал (Чөө-Хемчик), Николай Монгуш (Кызыл ко-жуун), Илья Шивит-Хуурак (ОБТ) алганар. «Россия Фе-дерациянын спорт масте-ри» хуңдулуг аттарын нор-ма-чижөөн күөстөкөн Артем Чамбал, Омак Кара-Сал, Амир Монгуш (хостуг хуреш), Михаил Оюн (ча адар), Мер-ген Монгуш, Айра Маадыр-оол (кикбокса) олар шы-зылгаларын хөрөк демдээ-биле катый ол көжө алган-нар.

«Республика чергели» су-дэ» шызылгаларын Алек-сандр Кунал (Тожу), Вик-тор Кара-Сал (Чөө-Хемчик), Николай Монгуш (Кызыл ко-жуун), Илья Шивит-Хуурак (ОБТ) алганар. «Россия Фе-дерациянын спорт масте-ри» хуңдулуг аттарын нор-ма-чижөөн күөстөкөн Артем Чамбал, Омак Кара-Сал, Амир Монгуш (хостуг хуреш), Михаил Оюн (ча адар), Мер-ген Монгуш, Айра Маадыр-оол (кикбокса) олар шы-зылгаларын хөрөк демдээ-биле катый ол көжө алган-нар.

«Тулган тренер-97» аттарга Елена Достай (ча), Саян Сачат (бокс), Мерген Монгуш (кик-бокс) — олар тизилген болган.

Көбдээниң хөөнери

СЕГИВЕСТЭЭН СЕСЕРЛИГ

Суур тайга эвэс черде бол-гаш шээр-даа, бода-даа мал азыраарына олар-белчир четтир, таарымчалык, Кат-тап, тооруктаар-даа болза, чамдык черлерге көөрдө, тай-га мырылды чанында. Кызы-мак улус кат-чимизи Кызы-лга апарып садышкан, чик оркетиң ашы-чөми са-дып алган келерлер. Бо кү-зүң Кызылдың рыноктары-га Сесерлиг катчылар эңдерик болдулар. Чамдык улус дыка кызыкмак, чижээ, Макаар Дылбаевич, Кү-дерек Дылбаевич Салка алышкылар анык-толү-биле демешкен, иек мальныйдан алган сүт, өрөмө, саржаан хуңчуңу Кызылдың кырып салып турдулар. Оларнын хөй, өшкү, чыгыш, нээ ко-дан сынмас. Мал туду ө-рөнгөн аты-чарлы мур-накчы малчылар-дыр. Ада-санар болза, ындыг улусту чеже дээр, бар-ла. Кезек ка-да суурнун чоңунуң хууда малы хөжөк өзүп турган. Иекти тускай кадарчылар кадарар.

Хесертен хамык чүве буу-раан — совхоз дүшкен. Чо-нун хөй хезиң анык чок арткан. Пенсиялар, ын-да-хаа башкылар, эмиңер, уруглар салыны улусу дээр-ден башка, холга акша ту-дар кижик чок. Акыл, ача-чонунга сыдан алган, чам-дык доңуң сөккүлүн улус боттарынын улусун кар-тыр оорлап эгелзэн. Да-лар-ымыска ак аржы деп, оял-тап чоруп хөй, өшкү-вус-даа төнгөн. Оорлар ко-дан-коданы-биле суур ап-парган. Чамдык дыка ко-раан улусту маана черле адап көрөйң. Школа баш-кылары Кубардин Норбу-Дор-жу, Аныяма Арған-оол, по-вар Чымыба Чечеткин, баш-кы Саяна Ачың-оолдун өш-күлөр, инектери шуңг ку-рулгалар адылтар. Ол алыр-даа ыт-кучаа эрпөсө, ко-дан-дан уштул апарары бол-доарга, боттун улустары деп чүве илден-дир. Чамдык оор-тап чорда малды черге оял-тап чорда, боолар чүве ба-за тывыткан. Ол база Сесе-ригге болуп турар үгүлгед-дир. Суурнун өң улуг на-зыгыларын бирээзи Деа-дип Седенбилдин (чөден ха-лы) чагыс инээң кажазы-ңдан, дынап олуду-ла, уңдуруп апарган. Санаар болза, сон-даа хөй. Суурнун салынын шооазын үзү хир-рээтээш ийиң катан оло-ван. Маадыр-оол Влудеевич Монгуштун молдургазын оларга оорлар чырык хуң-дус сол алган чылдык, хар-дын-даа тулуп алган. Оор-лар — школа ажыкчакчыны — анык улус болган. Ша-даа чери байысаарга, «чал-

гаараан», оорландымыс дээр болганар. Кижиниң амдыралынын эки, багай болуп боттан чу-дуга хамааркыры албан. То-дуга, ак сөккүлүн чурттаган деп боолар болза, чүгле ажыкдар, Блан-ла анык бээр черге ажыкдары албан эвес. Улустуң абызын-даа кылырга, ол анык шыкажыл, өрөктик болуп албан. Хоор-туп каан кызыл-тасты чур-гаан, ол хөзөөр кара шайга каап чип турар улус безин суурда бар.

Оорландан мал-маган ду-гайында Сесерлиг суурнун чагырга чери шуңг соңуру-гас. Шагда черинге хо-ча-чаар, чылда олур чылан эвес, чурттакчылар оон-моон ты-ныш турган, олар-белчир-дир, наршошка тарырынга эңтик черлерде хуу бажың-нар тулуп эгелзэн. Шанда малчыларнык кыштагла-рына турган бажыңар, ка-жы улус оорларын оор-лап, дагра-бошкылар са-дарын саткыларын. Курру-нениң машиналары база-ла шаңк ынчаар эсти бергилди. Чамдыктары дагалат чораан улустарнын хуу машиналары апаргалан, муңуп алган шаап турарын чон чугаала-жып турар-дыр.

Сесерлигге «кончук улуг өрөк-бөкө» улуг хөмөздүң пекария туртуганар. Башгы-ын дээрзинде хлөбти быжы-рып, чонга салып эгелзэн. Чурттакчы чон амырап тур-ган. Чончуң өөрүшүңү үр-даа болбап, өңө берген. Пе-кария оорлук чок, чарыга-ды төлөп шыдавыс боорга, хаап каалкан. Хлөбти са-дыжылар Кызылдан экилет-диргеш, салып турар. Пекар-ияга быжырып турган хлө-вич болганы-ла чип турган. А сөөртүп эйкел турары хлөб чамдыкта кадык, шынар чок. Акша ой-шаның болбайн ту-рарындан чон ашы-чөм ай-маан салдыган бижиктер, чаап ал турар. Билди-на-ла акша-тогерик чок, берге үе-де хоокүй чоңун чак бор-бач ашканан, чаап алган ашы-чөм, арага-дарызын өтөз дээш, кырынга хуу иен-мээр деп чүве база чога-дып алган садыжылар боол-тур. Артык ашканы кижик канчал төлээр боор, артык дензигил чөм алкан эвес. Ол дээрге арын-нурун артың-га кагган, чоңун молчуп иң-дирин чик аргазы-дыр. Шы-нык шооалга чажарыны-мас, демей-де жеке тел үнүп кээр. Чонун илениң чеже дынабар боор. Улуу чоңун эзөндөн халбактанып, чүве бижип чоруп кижик болга-нымын, бо бүгүнү ыттыгай өрттирин шыдавыс-тар мен. Бүгү шыны бижир болза, оон-даа дора үүлгединшиң-

нер бо азаргың суурда үжүр чоруп турар чүве. Суурга каш чып бурнуаар столован турган. Ол багай эвес аныкдал турду. Узун чансарда өөреникчилер-даа, эрткин-дүшкөн-даа, суурнун-даа улусу чөмөниң алыр турган. Бүгү чүвениң буу-раан-биле катый столован база дүшкен. Оң бажыңын амыс садыжылар салып ал-ган, хуу бажың кылып ал-гандан бээр безин беш хире чыл четир тур. Суурнун чө-м амынның хуужуур, аң-дангык котлеталар-даа чөмөй турар. Ында оңу кым-даа бы-жыбайн турар.

Суурда анык-өскөн анык кижилер улус-чонун эң-сөвин, мал-маганын көзүл-дүр-дө орлап турары дыка хоумдучың, Сесерлиг «Са-ян» совхозтуң салбыры тур-даа, амдырал эки турганын бижидим. Тускай уячосток шаңдазы база турган. Ол кижиниң Белокопытов дээр. Ам уеде черле чурттап олурар суур «Саян» совхоз-тун төвү — Сөөк суурда. Акыл-дап турган үезинде Сесе-ригге каның-даа чалатта чокка чогу бүвени хайлаан, бо-ла келир кижик. Эң анык-тын байыр-чыскаал хуңе-риинде суурга шыгың хай-гаралды кылар, чурум үрөк-чилеринде демисел чоруду-рына илөкпейл кижик. Хөдүң эрткир арагалан тур-п бээр улустун бажыңна-рына кире бергеш, эйкис аксынга туруп алган, ол-бо талаазыңың чыт тыртп, дүм-диче чылы эгелзериң билек база чылыңдыг системазы басырарындан өөреникчи-лер ай чылы өөрөмзүн, Бүтү-ле чүве акшага үкеш-турар, бо берге байдалда ала-нелер, чон шолола дуза ка-лар хамаанчок, олар хөм-дүрүн чук-чүктөн даңып тура-ры дык-ла ыдыңгың.

«Деминг саскан теве ту-дун чир» дээр болгай. Бу-длашайы, шулуп демешке, бот-боттарымыс каракта-ры болузувуска, бот-ботта-рымыска, бузурежир болзу-вуска, анык-амдыралымыска айы-ле муондактар-лаа турбас, мал-маганымыс-лаа онча-менди өзүп, көвүдээр ийиң.

Оорлар болган өске-даа хөрөк үүлгедикчилери «ба-ка-салын башка халдар» деп үтөтөр домакты дүмчүлүк көрүп алып үе келген, а чурттакчы чон оларын-биле демешкениңер.

Оорлар болган өске-даа хөрөк үүлгедикчилери «ба-ка-салын башка халдар» деп үтөтөр домакты дүмчүлүк көрүп алып үе келген, а чурттакчы чон оларын-биле демешкениңер.

Оорлар болган өске-даа хөрөк үүлгедикчилери «ба-ка-салын башка халдар» деп үтөтөр домакты дүмчүлүк көрүп алып үе келген, а чурттакчы чон оларын-биле демешкениңер.

Оорлар болган өске-даа хөрөк үүлгедикчилери «ба-ка-салын башка халдар» деп үтөтөр домакты дүмчүлүк көрүп алып үе келген, а чурттакчы чон оларын-биле демешкениңер.

Оорлар болган өске-даа хөрөк үүлгедикчилери «ба-ка-салын башка халдар» деп үтөтөр домакты дүмчүлүк көрүп алып үе келген, а чурттакчы чон оларын-биле демешкениңер.

Оорлар болган өске-даа хөрөк үүлгедикчилери «ба-ка-салын башка халдар» деп үтөтөр домакты дүмчүлүк көрүп алып үе келген, а чурттакчы чон оларын-биле демешкениңер.

Оорлар болган өске-даа хөрөк үүлгедикчилери «ба-ка-салын башка халдар» деп үтөтөр домакты дүмчүлүк көрүп алып үе келген, а чурттакчы чон оларын-биле демешкениңер.

Оорлар болган өске-даа хөрөк үүлгедикчилери «ба-ка-салын башка халдар» деп үтөтөр домакты дүмчүлүк көрүп алып үе келген, а чурттакчы чон оларын-биле демешкениңер.

Бодал

ОШТААШКЫНГА АЛЫСНА

Аарымың байдалы орта-ла тодаратынмаан, үжөн хар чаа-ла ажа дүжүң чо-руур анык оол бир лама башкыга (тамдыкта ол хам-най-ла бээр) ачы-дуза дилеп берген. Дуза дилеп кел-ген оолду демги лама башкы эңти-эңдөк хуңзөл алган:

— Улуг дуздаң чедирип көрүңер, башкы. Уйгум шоолук келбес. Чүрээм кезек-кезек дүргөдөр, мындыг бай-далдыг кижик-дир мен. Эм-чиге өмдөргүмге-даа, шоолу-г экижэвэс чүве-дир.

Лама башкы бичиң ыт ды-лы илешкан сумдугуңаң анык, илтиңде кимиренип номчулуп, колгазын эли-килзеш, ийи караан илтиң алган:

Сөңө бир кижик каргы-чы салган-дыр. Дирг па-галар, дирг чылларн өрт-тедиң, чатка кылган-дыр. Ба-жыңыңны кырыштыңда үгү өңдү, дүңгү үгү улуг турар-дыр. Чайлаптаа харжок — дээш, лаа шык чук хө-вирлиг чүвениң изиг суга эңдиргеш, оон үй-байла-дурулур бергеш, мою Сут-Хөл, Кызыл-Тайга уунче ча-жыктып — деп хуңмүзөн.

Ам айың-халап чайла-тыңа, кан-ла хонгаң, на-калык апарган амыгы лама-башкы демги оола айт-кан. Кайлың канкаалык апар ийиң. Ол оол лама-нны хурумзэинге, меге-лээниңе бүтүзүң, аңаа муң-гарааш, улам кадыкшылы басырап, уйгүзү келбестей, коргун-ыргил эгелзэн. Ол-ла хөзөөр оолдун кадыкшылы экинчестөөшү туруп берген. Харын-даа угаан-сөгөзүн ба-ларгай апарган. Шынында, ачы-буян, амы-тынын оочу-лап (дилеп) келген аарыг кижиниң кызыл арнынга ын-дыг аныктыг коргунчүг сөстөрүн чугаалавыс турган-дыр ийиң. Анык-биле чугаала-рга, ол оолдун бажыңыңды кырынга оода чадарга чагыс катал үгү-даа өтпезэн, ко-дан денвезеринге ыт-даа улусуван, оола-кым-даа кар-гың-чатка кылбаан. Демги лама-башкыны (чамдык хам-най-да бергилээр) меге-лээ-ле толаргай.

Көзөргөкчиге, төлөгичиге, ху-раа айттарга республика чемпиону айттың ээзи Александр Ондар (Сут-Хөл), чаава айттарга респу-блика чемпиону айттың ээзи Геннадий Оюн (Бич-Хем), чы-раа айттарга республиканың 3 дакпыр чемпиону айттың ээзи Геннадий Ондар (Чел-Хөл) оларга шаңдаларын тывыскан.

Салва КУУЛАР, хоочун кызык, чогаалчы.

Ондар БОРАШ, Суг-Аксы суур.

БОТ ХӨДЕЛГЕНИ ДЭРЕ

ны — шын эвес шиттир бол-ган. Чогум дөзөвилеп доку-ментиде аңгы туудар кордун-ген түрбүжө, оон ынчаар туд-пайн барганы таарымча чок байдалды тургускан. Ын-чонган өңе класе башкылары класстарында тууй-будан пөч-кандарын салдырган.

«Вир пөчка салганым тө-дө, левир 150 муч рубль. Кээр-кебес, чөдөр-чөтөс хөмү-дүң манай олурабиз, бот хө-дөлгөңү дээр-ле-ле»

Озунуң өңе класе башкылары класстарында тууй-будан пөч-кандарын салдырган.

«Вир пөчка салганым тө-дө, левир 150 муч рубль. Кээр-кебес, чөдөр-чөтөс хөмү-дүң манай олурабиз, бот хө-дөлгөңү дээр-ле-ле»

Озунуң өңе класе башкылары класстарында тууй-будан пөч-кандарын салдырган.

«Вир пөчка салганым тө-дө, левир 150 муч рубль. Кээр-кебес, чөдөр-чөтөс хөмү-дүң манай олурабиз, бот хө-дөлгөңү дээр-ле-ле»

Озунуң өңе класе башкылары класстарында тууй-будан пөч-кандарын салдырган.

«Вир пөчка салганым тө-дө, левир 150 муч рубль. Кээр-кебес, чөдөр-чөтөс хөмү-дүң манай олурабиз, бот хө-дөлгөңү дээр-ле-ле»

Озунуң өңе класе башкылары класстарында тууй-будан пөч-кандарын салдырган.

Чаагай чанчылар

ШААНДА

Ачам ада-незиниң чагыс оглу деп чүвени чоокта чаа билди алган мен. Ачамны акым джир биштиң акыларыбыс болур улус-ла хей чүе чоран. 1970 чылдарың эгезинде мээң улуг утгам чүгээлэргэ, билди алганым: азымнын ол думалары арта шүптү дуга-агы сөөк-азының оолдары чорлу. Кыргыз-авам чыркы утгангын ие кичи, чагыс олуга өөр-лөшчү ол оолдарың аңгы-лап-башкалайын, төлүрүңүлүлөт алган ол боор деп болар мен. Оон кийи алы-ыс-биле кезеде калы чоруур хей өгөр турганга мээң Дүтөржаа-Хелин, Сула-Серей, Каллар-оол, Улазын, Даш, Виче-оол, Бага-Тараа, Саккалар дээш-ле болор. Ол көндүрүмчү боо-бортарың хундүлөкчир, амыл кылар-да демини чагыс кичи дег-сен деп бешин чугаагышас болгай. Силер, болар, утгай,

акый, даай, күүй, кырган-ачам, кырган-авам, думам, сарым, эжим джир. Хой кыргыс, дук кагар, сизен кезер, тараа амжар акылдарың аал-бөлдүк. Тун эн улуг назылыг кижиниңден эгелеш алгаш, ээлештир шүптү өгөрүнчү ажалын дем-нежиң кылар чорду. Оор деп чүе чугаагыш турганым сагынам-гыр мен. Амыл кылар херекселер тустус са-лар, шыгжар чериңге турар. Оларын кым-даа айтырбайн, албас боор чүе. Дилеп ал-гаш, ажалын бүдүргөш, ло-раан ээинге эгидер. Сувай инектер суг кайда-лаа хонуп, хүнөп, оытпап чоргулар, өй-өйдө аал чоогун-е дозуп каап турар. Соок дү-жерге, олар боттарың өлөөн-че чанып келтирээр.

МАЛЫНГА КАМНЫ

Малды чүгө ижер-чир че-минин үндөзүн кылдыр көр-бес. Малың база кончуг хүн-

КЫС КИЖИ АРАГАЛАВАС ТУРГАН

Ам-на бичи уруулардан өгө-лөш, ушпа-чөпкү шываганыч-ларга чедир арагалар болу берген-дир. Кыс кижилер бег, кунчуугарың кончуг хүнду-лээр. Оларнын аразыңга ара-га ижер деп чүе кончуг ба-бай, хүрүмчү чорук деп са-най, ынчангаш кыс кижилер арага ишес чоран. Ол чан-чыды катат эгидиң, кыс чоң арагалар чоруктан чарлыр болза эн деп кузаар мен. Күдэ эгитериниң чоруму үрелген. Эр кижиниң чоң кон-чуг хүндулээр чоран. Эр ки-жиниң ишк-хевин артап, ба-зын, хирдендир болбас. Эр кижиниң чешек-херекселдиң бу-дан эске кижидээ, үрел-дежиң, түр кала-даа болза е-ске кижиде элдеп болбас. Эр кижиниң өзүн үнелээр, дын-дар. Бир өзөс арагак бой-дустан кызгалда таварыш-

кан, угаан-сегээни арай хире-лик болган болза, ыдыг кижилерин дора керес. Оларны хире-шпаане База хүнду-леп, хүдээл коор. Ынчангаш эр кижиниң чоң муруңга хү-дээлгези улуг. Бодунуң хүн-дүдүт өр алдын олар каян-даа буржартпааның сагыш чо-ран. Эр кижиниң кылдыр ажалын билбес оол күдээ болуп, катыңкы аалыңга барбас. Бү-түтү шылгалда, көрүлдени арып-биле эртин шылар оол-га ада-нези келин кудалар. Кыс кижиниң кылдыр ажалын билбес уругну кым-даа кенин кылдыр күзели чоң. Кыс улус кенин, чаавай, не деп аттарга кончуг төлөтүп болур. Алаңе, бер-кунчуугарың чагы-сумезин кыс кижиде ка-жан-даа хажытпас.

ӨНЧҮ-ХӨРӨҢГИ

Чаа өгленгенерниң амы-дыралга херек өнчү-ада-нелерниң өнчү-се.

Борис Сүрүнүвич САЛЧАК

Борис Сүрүнүвич Салчак бежен беш харлап чораш, 1997 чылдың декабрь 21-де хайыралай амы-тыныңдан өлекет чарылган. Ол 1943 чылдың апрель 4-те Бай-Тайга кокуунунң Тээ-ли суурга төртүтүнгөн. 1959 чылда Кыргыздын № 2 орту-мак школына, а 1964 чыл-да Красноярскиниң педагогика институтуна күш-кулугу-га кижинизилегиниң фа-култетин поскан. Күш-кулугура талазы-биле дээди эртемин чедип ал-ган, ол Кыргыздын № 1 шко-лына багышкан аглаан. Оон соолга Кыргыз хоорай-нын спорт комитетинин дар-газынга ажылдаан. Оон улаш-тыр Күрүнениң аймак чок чорук органдарына амыл-лап кирген. Амылралың сөөлүг хүнеринге чедип соогу сагыштарыңа Б. С. Салчак Тыва Респуб-ликаны өөрелдире амыл-лап республиканың бичи уруглар болгаш элээдирин спортчу школаның дирек-торунун ораалкызынга ажыллап турган. Б. С. Салчак Тыва Респуб-ликага спортту саймалангай-жылар, амыктарың, школа-чыларың өөрелдир талазы-биле улуг ажылды кылдыр кел-ген. Ол ССР-ниң күш-кул-у В. С. Шырмап, С. М. Оржак, Ч. Ч. Олар, В. А. Шугов, Е. Е. Поньская, Л. С. Селин, К. Ч. Ча-ламба, С. А. Баир, Г. И. Насирова, Х. Л. Монгуш, В. М. Кара-Топуг, А. С. Садап, эш-өөрү, чоок ки-жилери.

Б. С. Салчак сөөлүг думчузунда, 42 дугаар ба-оруунче декабрь 24-те хүн-жыпын 9-ку квартираны-дускунуң 2 шакта Ленин ку-лаан улээр. Онууус, чагыс классчымыс Борис Сүрүнүвич Салчак хевиртен чырын өрмөчөйдө, салдымандан, аал-оранын-дан, аян-толукпен, төрөң Тываангач чарылганы бузу-рениң дугуржуу-лаа турдуусу. Оон оюн-баштап хевир чырын, Тываның чаш салгыла-нын чагыс дштангылаан хурунгарын дштангылаан лагеринге кезээле эки организастап келгенин, волейбол, баскетбол, гандбол спортун Тывага хөгжүтүп эгелээриниң хоочуну деп бүгү республика билди. Ханы кажымсалдыкты оон өл-бүдөзүнө, чоок төрөлдө-ринге улуг хараалды билертиртинген. Чагыс классчыларындып.

УЗУН УЙГУН УДУ, БОРИС!

Өнүүвүс, чагыс классчымыс Борис Сүрүнүвич Салчак хевиртен чырын өрмөчөйдө, салдымандан, аал-оранын-дан, аян-толукпен, төрөң Тываангач чарылганы бузу-рениң дугуржуу-лаа турдуусу. Оон оюн-баштап хевир чырын, Тываның чаш салгыла-нын чагыс дштангылаан хурунгарын дштангылаан лагеринге кезээле эки организастап келгенин, волейбол, баскетбол, гандбол спортун Тывага хөгжүтүп эгелээриниң хоочуну деп бүгү республика билди. Ханы кажымсалдыкты оон өл-бүдөзүнө, чоок төрөлдө-ринге улуг хараалды билертиртинген. Чагыс классчыларындып.

Чарлалдар Бюрозу

АгроПромБанк

Москваның Ажаалга банкызы — АГРО-нун банк болуу Рождество — акша салышкынарнын тала-зы-биле хуу кижилерге хуулу дужалдалар дыка улгады! Ону үезинде ажылган. Дараазында мындыг салышкынар бар: Даштыг салышкынар — 1 айлан 12 айга чедир хуусалгы. Фирма салышкынары — «Губернский», «Сбе-регательный», «Пенсионный», «Целевой на детей», «Рождественский» деп аттарлыг. «Рождественский» деп салышкын — бистин банкыдан Рождество хүнүндө белек ал болур ына-шы-тыр. Далажмар! Акша салышкынынга ак-ша-хөрөңгилер хүлээп алтыр үе талазы-биле кызы-гаарлыг дээрзин утпанар.

Будурулгелернин, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫ. ХУУ КИЖИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГИНИҢ 1998 чылдың январь 1-ден эгелеп «ШЫН» со-лун редакциязынын РЕКВИЗИТТЕРИ: р/счет 4070881040000010000 корреспондирующий счет 30102810200000000729 БИК 049304729

Улусуң эрге-ажыын камгалаар «Чеди-Хаан» хой-ниңиң республика организациязынын даргаы Вячеслав Сюко-нович Салчактың кады төрөп акавы, сурагыл спорчу, трепер Борис Сүрүнүвич САЛЧАКТЫҢ хевиртен элекке мөчээни-биле холбаштыр организацияның куусоому аңа ханы кажымсалды илередиң түр.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406. корр. сч. 700161629 МФО 049304729 ИНН — 1701008465. Солун неделяда 3 катал үсер. Хемчээли 2 парлалат ама. Тиражи 4742. Чагыр № 385.

СҮЗҮГҮЛӨЛ

«КҮЗӨЛ КҮҮСЕДИР БУРГАН»

Ыдыктыг Мындаагылар XIV Далай-Ламаның намдары

(Төвтүзү. Эгези № 124 «Шыда») Ыдыг турбулже, Далай-Лама Башкы шажын өөрединиң уламчылап, чоңунга мөргүлдери эгиттир турган. 1959 чылда буддизм философиянын доктору болур — геше (кешпи) атты 20 муң аягыр ламалар мурунуга Далай-Лама чедиптиртинген кам-гайлап алган.

1959 чылдың март айда чүгө бугу чуртга эвес, а Лхасага бешин байдал эң на-рын айларган. Ол үедө Ыдык-тыг башкы бодунуң чагыс ордузу Норбулинге чурттап турган. Кыдат тала-биле чу-галалыкшыңнар эн-не бер-геле, нарын болуп турган. Бот-тарын турар чериңе таңды болуңуң кончиртиң кор-гусеривис ол деп, кылдаттар Башкыны каш удаа чалап туруп берген. Ол хирезинде олар мындыг негелде салган: Далай-Ламаны чагыс-даа херек кийи удеп чорбас, шек болза, чүгө ийи-чүш боо-чепсек чоң улус туруп бол-тур. Ол чалага-негелде чоң арааныңга дораан-на тарай бер-ген. Ыдыктыг Башкының сөзү-сөзүмү дээш сагыш чо-ваан муң-мун кижилер Лха-садан үнүп, Далай-Ламаның чурттап турганы Норбулинге ордузун долданыр туруп эгел-дөөн. Чүгө дие, меңе ара-биян Башкыны чалап апар-ган, дедир үндүрбөйң бар-ыңдык магадылаан турган. Төвтү чоңга оларнын камгал-лачкымы болгаш иделегеи Ыдыктыг Башкымы өске улус колугине кире бээр дег бер-ге, болатгынамас чүт турбас. Кылдаттар шерини мөөнөп, чепсек чоң чоңе халлаарын-дан чалапмайн, дорт кыжа-ны эгелээр. Олар Башкыны «Ордуңуң кайы талазында турар силер, айтып беринер, ынаар атпас бис» — деп, ча-гаа чоруктан. Кандыг-даа бу-руу чоң муң-мун кижилерден айылдык чалайлаң, оларнын амы-тынын камгалал алары-биле, Норбулин ордузун март 17-ниң үндөзүнде Далай-Лама чакырт арга-биле каар укур-га таазарышкан. Далай-Лама-ны чоруктаанын ордуңу дол-ганган хей чоң-даа, кыдат-тар-даа билбээ. Шак ынчал-дыр Ыдыктыг Башкы каш санын кийи-биле төрөң че-рия, чоңу, хөрөк долгай муң-гарал-биле каап, коказында Индияге чоруткан. Ыдыктыг Башкының база бугу төвтү чоңун амылралында эн-не аар-берге чоулан ынаар эгелээр.

Каза-даа келирге, Далай-Лама муң-мун кижилер че-чектерин уткуп турган. Да-лай-Ламаның Индияга менди чедип келгениге өөрүшкү-дү илередиң, делегениң хой-хой кижилери телеграм-маларын болгаш чагаалары Башкының адынга чорудуп турган.

Индияга келген баштайгы чымында Далай-Лама Мас-сурге, а 1960 чылдан эгел-леп Индияның сонгу-чөөн та-лазында, Төвтүтүн улуг ырак эвесе Дхармасала хоорайга чурттай берген. Индияга кел-гон доран Төвтүтүн дашты-кыла турар чаага Каматты тургузуп, төрөң чоңунуң тургелениң делегаты чуга-ал, оларга дуза коргусери-биле улуг ажылды Башкы чорудуп эгелээр.

Төвтү КНО-нун кеңигүнү эвес болганыңдан, баштайгы үедө ол амылды норуларды дыка берге болуп турган. Бодун кижилер төвтү чоңга сеткил кычпып, деткип тур-за-даа, чааа денелениңге төвтү айтырымы нөдүрери нарын болган. Оон бир кол чыдаагыны — Кыдат-биле харылааларын баксыратпас чыдып, хой чурттарың удур-тукчуларың кандыг-даа кемчүр алабын турганы. Ын-чала-лаа Далай-Лама дыка хой чурттарың элчинериң делегаты чугаагы чорудуп турган. 1959 чылдың октябрь айда Малайзия биле Ирландия тө-втү айтырымы КНО-нун Чингиз Ассамблеяның чу-галалык хоорун чедип ал-ган. Ынаан Төвтүтү 45 тур-тарың төлөөлөкчилериң дег-түрөн, 9-у удур, а 28-и да-далагаан. Кыдат чааа болу-дук талазында, Төвтүтү бай-дал өңү, ол социализмниң «хөгжүлөзүнчө» кирген, тө-втү чоң ас-кеңиктиң деп тур-за-даа, чоорту төвтү айтыры-бугүдөгө билдинтир апарган.

Төвтүтү байдалың берге-зини шыдашпайн, Далай-Ла-маның сондан чүс-чүс ки-жилер Индияге көзү эгелээр. Ол чорук бөгүне чедир уламчылап турар. Башкының чорудуп турар ажылынын бирээси бо — Төвтүтүн чо-руткан хой санын чоңунга чурттаар чериң тывары, олар-га дузаны коргусери. Келген чоңун хой кезин Индияга чурттап турар. Ынчала-лаа ол чурт кийи саны-биле хей болганыңдан, төвтү чоңун камдыгызы АКШ-та, Канада-да, Швейцарияда, Голландия-да, Непалда, Бутанда болгаш өске-даа черлерде, чурттап, амыдырап чоруур. Ол болза, даштык чурттарың Ыдык-тыг Далай-Ламага улуг хүн-дүкелдиниң база төвтү айты-рымы шын билди, берге амы-дыралды чоңуңу деткип тура-рың херечизи.

Нингизинде чугаалаар болза, төвтү чоң эн-не берге уелери чурттап эртин турар. Буддизмниң арыг хевирин ча-галалаан, эн-не ханы, чараш культурагың чонянын би-чээле төвтү чоңун келир

уеан дыка нарын. Далай-Ла-маның бичиң турары-биле алырга, сөөлүндө барып, тө-втү чоңун чиде берип болу-руңуң барымдалары бар. Оон кол чыдаагыны — Тө-вүтке хой санын кылдаттар-ның көкүп көзү турары. Ам-гы үедө Төвтүтү 6 млн. тө-вүттер болгаш 7 млн. ажыг кылдаттар чурттап турар. Бо-дунуң-на чуртунда эвөш сан-ның чоңга хамааркып бар-чылар.

1967 чылда Далай-Ламаны Япония болгаш Тайландка чалаан. Оон бээр Ыдыктыг Башкыны чалаан чурттап эвөш эвес деп болур. Ыдыг таварычларда, кыдат удур-тукчулар шугуларга, Далай-Ламаны чалаан чуртче хо-мулдалар кылар, а чамдык-тай чурт аразында харылаа-лары бешин үзүп кааптар. Мынчаларың, 1989 чылда ми-чангы Чехословакиянын чаа сонугтан президентизин В. Гавел Төвтүтүң дашты-кыда турар чааа — Камат-ты бурну-биле деткип тура-рың меделээр. Ур болбаанда, Кыдат ол чурт-биле харылаа-ны үскөн. Далай-Лама Башкы бодунуң талазында кыдат чаазкы чөлүгү чугаалагымы-кынарже каш удаа чалап келген. Ынчала-лаа Кыдат-тың удуртукчулары бир-ле чылдагаан тып, ойталап каап-тар.

Төвтү чоңга политиктиг деткиниш кылдып, 1985 чылдың июльда АКШ-тың Конгрессиниң 91 кеңигүнү кы-дат удуртукчуларе чагаа чоруткан. Ол чаагада төвтү болгаш кыдат талаар дорт чугаалагымыңнар кылар-дын сумелээр. Оон кийи, Далай-Ламаның болгаш оон чоңун чөпшүлдүг негелде-лерин бурну-биле хандыра-рын кыдат талаан негези. Оон соонда, төвтү айтыры-мы нөдүрү турар партиалар, шимчозкинерниң саны ка-зы-даа чурттарда көвүдөп эгелээр.

1987 чылда Далай-Ламаны АКШ-тың Конгрессиниң кижилерин эргелтир камгалаар Хуралычы чалаан. Конгрес-синиң адынга Ыдыктыг Башкы сентябрь 21-де 5 чүдүлден тур-густуган саналын кирген. Оон адын «Тайбининиң беш чүдү планы» деп адаан. Ол мыныг чүдүлдерин тур-густуган:

- 1. Бүгү Төвтүтү тайбың зоназы болдулары. 2. Төвтү чоңун чиде берип болур айтылы барын ба-рымдалаш, ынаар чурттак-чылар чорударында Кыдат талазың ойталаар. 3. Төвтү чоңун кол эргел-дирин болгаш демократтыг хосталгаларын хүндулээр. 4. Төвтүтүн бойдузун катат тургузар болгаш камгалаар, база Төвтүтү идрөлүт бөө-чөсктиң бүдүрүлүтү болу-ролук чепсектин артыкчыла-рын тегери чер кылдыр ажылаарыңдан, Кыдаттын ойталаары.

5. Келир үедө Төвтүтүн эр-те-байдалың база төвтү биле кыдат чоңарың харылаа-ларың ажыг чугаалагымы-кынарже эргитери.

Бо беш чүдүлдү кол-ла уг-лазы — бүгү Төвтүтү кандыг-даа боо-чепсек чоң, тайбың ор-тулажы Ахимса (тайбың бол-гаш кандыг-даа күш дөгээжини чоң байдал дээр индий сөс) девисээр болдулары.

Башкының Конгресске чу-гаазын база тайбың планын төвтү-даа, өске-даа кижилер түндүктүзүңү, хүдээп алган. Кыдат тала оон тооп көрбөз, харыла-лаа Далай-Ламаның тайбың планың деткип, Лха-сагың кудумчуларыңа үнүп келген төвтү кижилерниң по-литика каржызы-биле башып, он ажыг кижини өлдүрөп, болган чүдүлдү кылдаттар на-жыраар ораалшкан, ыңчал-за-даа Лхасага ажылдап тур-ган даштыкы журналистер ол бугуну делегейге чугаагал, көргүскөн. 1959 чылдың соонда Кыдат эжелете Уаур ол бир дугаар мындыг улуг болушкун болган.

Далай-Ламаның чүгө тө-вүтү айтырыгы эвес, а каза-даа, кандыг-даа маргылда-лыг апарган айтырыгы чүгө тайбың езу-биле шийтир-лээр туружун, бүгү кижилерге кайтамчы ынаан, мер-ген угаанын бедни-биле үнел-еп, 1989 чылдың Нобель шанналын Ыдыктыг Башкы-га тыгаскан. Бо бедик, деле-гейде эңне үнелгит шаңнал-дарың бирээси Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның чүгө-лө чорудуп турар буяныг ажылын эвес, а Башкының буяныг амыдырал-чурталга-ларың үнелери.

Амгы үедө төвтү чоң бол-гаш Ыдыктыг Башкы база бир нарын айтырымы шыг-тирлээр укурга таварышкан. Тибет шажының езу-ла-лында Далай-Ламаның соонда база бир Ыдыктыг Башкыга — Панчен-Лама ха-мааркып, Панчен-Лама дээрэ Аямтаба бурганың сүлдө чаалгаш болур.

Х Панчен-Лама 1989 чылда Төвтүтүн Шингазге хоорайда Тшани Лионг деп бодунуң хүрээниңге чоң апар-ган. Ол үдүт Башкының ка-жан, кааа катат төртүтүңге-рин дилээр база-ла дыка нарын чүт. Тшани Лионг хүрээсиниң камбы ламазы Чател Ринпоче Ыдыктыг Далай-Ламаның улуг ажылы-ды чорударыңа дуза кадарын диялган. Ыдыктыг Башкы даян кылдып, улуг-улуг шажын езулалдар кылганың түн-нелинде, катат төртүтүңге-рин. Панчен-Лама ислеп тыгыл-ган. Ол 1989 чылдың апрель 25-те Төвтүтүн сонгу чүгүң-де Нагчуга бөдүүн, көшкүн амыдыралдыг өг-бүлөгө тө-рүтүңгөн. алды харлап бичиң оол Гедун Чокын Ныма бол-ган. Ол дугайында XIV Далай-Лама 1995 чылдың майның 14-те улуг байырла-дыг езу-биле чарлаан. Ын-

чангаш Ыдыктыг Башкы XI Панчен-Ламага Пенчен Ринпоче Тензин Гедун Иши Тинле Пуңчог Пел Саңпо деп ат берген.

Кылдаттар ол-ла дораан Да-лай-Ламаның айтырыгы шын эвес, «шажын хөрөңгү» поли-тика-биле холбап турар» деп меделгит кылганар. Шыныг-да кылдаттар боттары шажын айтырыгы политика-биле хол-бап турарлар. Тшани Лионг хүрээсиниң улуг ламазы Чат-ел Ринпочең Далай-Лама-биле «катыгыш алгаш, То-рөөн чуртун сактан» деп бу-руудадып, ол хүрээниң лама-ларын тулап, хоругдап эгел-дөөн. Тшани Лионгун чүс-лүк шериг маршалдар дол-гандыр туруп алган. Алды харлап Панчен-Ламаны ада-нези, акызы-биле калып чык-ты-биле Пекинге апарган, аңчангаш Панчен-Ламаның салым-хуузу улуг дүвүрелди оттуруп турар.

Кылдаттар сөөлү үедө бот-тарың талазында өске Панчен-Ламаны «тылкан» бо-луп турар. Ол база-ла алды харлап төвтү оол Гьяленг Норбу, Ынчала-лаа Индия-да-лаа, Төвтүтүн бодунда-лаа төвтү чоң оон-биле чөпшө-ршөйи турар. Чүгө дие, амгы үедө ол нарын шажын езулалын чүгө чырыгытай угааныг, өттүр көөр Далай-Лама кылдып шыдаар.

Шак ол чүгү делегейниң бурнуура депшилетип кижилериниң угаан-сагышын ба-за катат Төвтүтүгө хаара тут-кан. Төвтү айтырыгы көңү-лүк база Далай-Ламаны хо-зары талазы-биле Европа Парламентин 1995 чылдың июль 13-те тускый шийтинип хүлөп алган. Ону 232 кижидектөөн, 3 киян удур, 10-у дадалагаан.

Ыдыктыг Башкы чүгө бо-дунуң чоңу эвес, а бүгү кижилериниң өп-айыралдыг, аас-кеңиктиг чурталгазын күзеп, тайбың хөрөңгө улуг үнүп кирип чоруур. Амгы үедө XIV Далай-Лама деле-гейде эңне хүндүкелдиң, билдинтир кижилериниң бирээ-зи. Шажының улуг мөргүл-дери Башкы чүгө Индия-да эвес, а өске чурттарда мун-мун кижилерге берип чо-руур. Чижээлээрге, Калаачар өөредини Индиядан өске чурттарга база эртинтир чор-уруур. Оон аңгыда Далай-Ла-ма буддизмниң философия-зын кайы-даа чурттарың үнөвөрлөткөторине номчул-ортең конференцияларында киржиң турар. Янам-бүрү эр-тедендер Далай-Лама-биле чугаалашканың сонда, буддизм өөрениңиң амгы үе-ниниң эртемдеринге чоңун, харың-даа эңне нарын фило-

Төвтүтү чоң өртемчиңин мөңе турда, Төвү чоңнар — диртирлер-ле дириг чорза, Түрегелдик чоулуаны арыдар дээр, Түбек чоңка мей-даа база чурттап артайн. Свеллана ДОНГАК.

«Төвтүтүң өнчүктери» ниңтирледик кеңигүнү. Тейлегин очулгазың З. НАМЗЫРАЙ кылган.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000. ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Ча-аза болгаш «Шын» солун редакциязынын коллек-тива. Кол редактор Василий ХОМУШКУ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редак-торунун ораалкызы), Күстүгүр САТ (харыссалгалык секр-етар), Галва МАСПЫК-ООЛ (кплдие эргелтичизи), Арапчор ОКСУР (килдие редактору). РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-94; келген кижилер хүдээп алыр чөр — 3-33-91; кол редакторунун ораалкызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чаазктын амыл-чорудулазы-биле хар-ылзаа тулар кылдыс — 3-33-91, 3-34-98, экономи-кни оскерткителер бол-гон сооптар амыл-чоруду-лазы — 3-34-49, мезгилээр алаашы — 3-33-15, чагаалар болгаш чагытыла — 3-33-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Кор-ректорлар — 3-41-16.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406. корр. сч. 700161629 МФО 049304729 ИНН — 1701008465. Солун неделяда 3 катал үсер. Хемчээли 2 парлалат ама. Тиражи 4742. Чагыр № 385.